

ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ
Національної Академії наук України

На правах рукопису

Галуха Любов Юріївна

**ОСОБЛИВОСТІ АВТОКЕФАЛІЇ
ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В
ПОЛЬЩІ (1918-1939)**

спеціальність - 09.00.11 - релігієзнавство

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1997

00742833 (R)

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Відділенні рецензування Інституту філософії
Національної Академії наук України

Науковий керівник - доктор філософських наук, професор
Яроцький Петро Лаврентійович

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук
Уткін Олександр Іванович

кандидат філософських наук
Пилявець Леонід Борисович

Провідна організація:

Волинський державний університет
ім.Л.Українки

Захист відбудеться «26» вересня 1997 р. на засіданні
Спеціалізованої вченої ради Д. 01.25.05 в інституті філософії
НАН України (252001, Київ, вул.Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотечі Інституту
філософії НАН України за адресою: Київ,
вул.Трьохсвятительська, 4

Автореферат розісланий «23» серпня 1997 р.

Вчений секретар
Спеціалізованої вченої ради
кандидат філософських наук

Головащенко С.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження

Прагнення до здобуття автокефалії, тобто самостійного, самочинного управління кожною Православною церквою своєю внутрішньою життєдіяльністю і зовнішніми зносинами з іншими Помісними церквами є визначальною прикметою національної церкви у незалежній державі. Питання про автокефалію Православної церкви в Польщі постало після того, як, згідно з Версальським (1919) і Ризьким (1921) договорами, до Польщі відійшли західноукраїнські та західнобілоруські землі, де проживало понад чотири мільйони православних. Православна церква в Польщі, яка утворилася з епархій і парафій, що раніше були у складі Російської православної церкви, посідала друге місце за кількістю віруючих після католицької і становила за національним складом 70 відсотків українців, 28 відсотків білорусів.

Особливості автокефалії та інституалізації Православної церкви в Польщі у міжвоєнний період (1918–1939) мають багато спільних рис з сучасними процесами і тенденціями в українському православі. Автокефалізація Православної церкви в Польщі відбулася в умовах настільки своєрідних, що для пояснення цього процесу недостатні ті норми загальноцерковного права, які визначали творення попередніх історичних автокефалій. Історичний прецедент здобуття автокефалії та інституційного облаштування Православної церкви в Польщі повчальний та корисний і в сучасних умовах, коли йдеться про здобуття канонічної автокефалії Православною церквою в Україні і визнання іншими церквами її помісності.

Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської Патріархії від 13 листопада 1924 року, яким визнано Православну церкву в Польщі

ІЛНБ ім. В. Стефаника
АН України

автокефальною, по суті відновив історичну справедливість, а саме: включення Київської митрополії у 1686 році в Московську патріархію визнане як таке, що відбулося «не за приписами канонічних правил», що для сучасних українсько-російських церковних відносин має принципове значення. Дослідження процесів, які відбувалися у православ'ї в міжвоєнній Польщі (1918-1939), зокрема, намагання збереження його російськості, наполегливі спроби полонізації і, зрештою, як протидія цим планам українізація на теренах Волині і Підляшшя, має не тільки самодостатню цінність для об'єктивного відтворення, призабутого в історії Православної церкви в Україні, але водночас рефлексує до сучасності, дає своєрідний ключ для вирішення внутрішньоправославних, міжконфесійних і державно-церковних відносин у незалежній Україні.

СТАН ДОСЛІДЖЕНОСТІ ПРОБЛЕМИ. Питання історії Православної церкви в умовах II-Речі Посполитої частково знайшли своє відображення у творчих доробках українських релігієзнавців: С.Білокона, В.Бондаренка, С.Макарчука, І.Патера, Л.Пилявця, С.Пхиденка, Д.Степовика, О.Уткіна та інших науковців.

Ревіндикаційні акції щодо Православної церкви в контексті державно-церковної політики, внутрішньоцерковні і міжконфесійні конфлікти та поширення на східних «кресах» Польщі Римо-католицького костелу східного обряду (неоунії) знайшли висвітлення у творчих доробках дослідників історії Православної церкви в Польщі В.Вишневського, Й.Віслоцького, І.Власовського, І.Гривни, О.Купранця, Ю.Мулика-Луцика, К.Ніколаєва, Є.Пастернака, В.Піотровіча, С.Савчука, Н.Стоколос.

Різновекторні аспекти державно-церковних відносин у Польщі періоду міжвоєнного двадцятиріччя досліджували польські релігієзнавці М.Папезинська-Турек, Р.Торжецький, С.Кірилович. Зокрема, становище православної церкви на

конфесійній карті Польщі відображене в працях В.Мислека.

Внутрішні процеси Православної церкви в Польщі певна частина дослідників розглядала крізь призму конфесійної заангажованості (української православної - І.Власовський, Д.Дорошенко, О.Лотоцький, Ю.Мулик-Луцик, С.Савчук; греко-католицької - О.Купранець; російської православної - А.Дубровський, М.Зизикін, К.Ніколаєв, А.Світіч, С.Троєцький). Проте використання ними ґрунтовної джерельної бази і глибокий аналіз стану та діяльності даної інституції характеризує їх праці рисами наукової значимості і оригінальності.

Відаючи належне теоретичній і практичній значимості опрацьованого матеріалу, водночас, зауважимо, що цілий ряд питань (насамперед процеси інституалізації та автокефалії) з історії Православної церкви в Польщі не можуть вважатися вивченими.

Малодослідженими є особливості процесів інституалізації і здобуття автокефалії Православною церквою в міжвоєнній Польщі (1918-1939), не знайшли належного відображення питання статусу православної церкви, діяльності даної інституції в контексті державно-церковних відносин в умовах II Речі Посполитої.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Основною метою дослідження є здійснення комплексного історичного, релігієзнавчого, правового аналізу інституційної реформи Православної церкви в Польщі у міжвоєнний період, особливостей здобуття нею автокефалії та врегулювання юридичного статусу її діяльності.

Для досягнення зазначеної мети необхідно було вирішити такі завдання:

- з'ясувати стан православ'я в умовах утворення та становлення незалежної Польської держави після розвалу Російської імперії;

- дослідити позиції різних церковних і світських угруповань у Православній церкві в Польщі щодо їхнього ставлення до способів інституалізації і досягнення автокефалії цієї церкви;

- розкрити ставлення Московської патріархії до автокефалії Православної церкви в Польщі;

- визначити дискурс офіційної політики II Речі Посполитої на різних етапах її існування до процесу інституалізації Православної церкви в цій країні;

- відтворити правовий контекст діяльності Православної церкви в Польщі у міжвоєнний період;

- виявити значення здобуття автокефалії Православною церквою в Польщі у контексті історичних уроків і сучасних проблем в українському православ'ї.

МЕТОДОЛОГІЧНА, ТЕОРЕТИЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ. У роботі над дисертацією автор опирався на методологічні принципи об'єктивності, історизму, світоглядного плюралізму, конфесійної неупередженості, що дало змогу нетенденційно підійти до дослідження складних і в деяких моментах болісних проблем українсько-польських відносин, з'ясувати особливості здобуття автокефалії та інституалізації Православної церкви в II Речі Посполитій, виявити і проаналізувати внутрішні і зовнішні чинники цих процесів, простежити їх динаміку в контексті державно-церковних відносин у міжвоєнній Польщі.

Теоретичні положення, які опосередковано чи безпосередньо стосуються даної проблеми, методологічні і історіософські основи викладені з позицій сучасного українського релігієзнавства у працях А. Колодного, Б. Лобовика, П. Яроцького, С. Головащенко, В. Єленського, О. Сагана, Л. Филипович та ін. Автор вважає їх цінними для даного дослідження і відтворення цілісності історії релігії українського народу.

Джерельну базу даного дослідження склали історичні та релігієзнавчі праці українських, російських, польських авторів з часів II Речі Посполитої, яких приваблював феномен православ'я в Польщі, що опинилося під владою цієї країни після багатостолітнього перебування його епархій (найвизначніших в колишній Київській митрополії) у складі Московської патріархії.

Важливим джерелом в дослідженні теми дисертації були державні акти, міністерські архіви, документи церковних Соборів, листування між державними і церковними достойниками 20-30-х років у Польщі. Дисертант постійно зверталася до матеріалів державних архівів в Україні й Польщі, краєзнавчих музеїв Рівненської і Волинської областей, польської (світської й католицької), української і російської (церковної) періодики, яка виходила в Польщі у досліджуваний період.

НАУКОВА НОВИЗНА ДОСЛІДЖЕННЯ. У дисертації досліджено тенденції процесу інституалізації Православної церкви в II Речі Посполитій і особливості здобуття нею автокефалії в умовах взаємодії і протидії різних внутрішніх і зовнішніх чинників: налаштованої на перебування в складі Московської патріархії зросійщеної частини ієрархії і духовенства, патріотичної позиції церковних і світських діячів, зорієнтованих на усамостійнення і українізацію православ'я, а також зіткнення на цьому ґрунті асиміляційних планів польського уряду і церковного імперіалізму московської ієрархії. Науковою новизною відзначаються такі положення:

- внутрішній устрій Православної церкви в Польщі був опрацьований і затверджений на православних Соборах у Польщі в 1922 році, в результаті чого все церковне життя набувало автономного характеру в межах територіально-адміністративного устрою, який офіційно визнала Польська держава. Це дало можливість готувати канонічний і правовий ґрунт майбутньої автокефалії цієї церкви;

- частина зросійщеної ієрархії, згрупованої навколо шовіністичного «Русского народного объединения», утворила «Православный церковный совет» і таким чином намагалася взяти владу церкви у свої руки, щоб продовжити курс на консервацію зросійщеного православ'я і його канонічне «купночиние» з Московською патріархією. Реально мисляча частина колишніх ієрархів, яку очолив єпископ Діонісій унеможливила втілення програми «Православного церковного совета». Українська частина єпископату і світські церковні діячі вимагали виходу церкви з-під влади Московського патріархату і її підпорядкування українському національно-церковному утворенню з рисами соборності і соборноправності;

- процес інституалізації Православної церкви в Польщі виявив в цілому її український кшталт. Стрижневою єпархією церкви була українська Волинська єпархія, кількість парафій якої (760) перевищувала загалом число парафій (651) всіх інших єпархій церкви. Українські церковні діячі І.Власовський, В.Біднов, А.Річинський, П.Табінський та інші виступали за запровадження у богослужіння української мови. Митрополит Юрій вважав, що, з огляду на етнотериторіальні складові церкви, кожна єпархія повинна мати національно спрямовуючий характер (український, білоруський, польський, литовський), а в цілому Православна церква в Польщі повинна об'єднувати православних усіх національностей;

- Московський патріархат мотивував свою відмову беззастережно надати автокефалію Православній церкві в Польщі тим, що абсолютна більшість парафій цієї церкви перебувала в Польській державі на положенні національних і релігійних меншин (70 відсотків українців, 28 відсотків білорусів), вважаючи при цьому, що автокефалія могла б бути наданою тільки державній нації, тобто полякам, коли б вони були православними;

- польський уряд питання автокефалії вирішував,

виходячи з позицій збереження суверенітету держави, забезпечення її безпеки і суспільної стабільності та спокою, маючи на меті, з одного боку, узгодити автокефальне облаштування Православної церкви з суверенітетом держави в усталених державно-територіальних кордонах, а з другого - включення Православної церкви як інституції в контекст своєї етноконфесійної і державотворчої політики, яка еволюціонувала від спроб національної асиміляції до намірів утворення єдиної національної церкви і державної нації;

- ієрархи Православної церкви в Польщі, не отримавши згоди від Московської патріархії на проголошення автокефалії, скористалися принципом єдності Вселенської православної церкви і звернулися за наданням автокефалії до Константинопольської патріархії. Це звернення слід оцінювати як вдалий тактичний хід, який не був розрахований на остаточний розрив з «Матір'ю—церквою», а ставив за мету дочекатися часу, коли остання зможе надати канонічне благословіння на отриману автокефалію, що і сталося в 1948 році;

- з сучасних позицій можна оцінювати лише як позитивний фактор надання автокефалії Православній церкві в Польщі, оскільки автокефалія сприяла унормуванню юридичного статусу, правових основ власності і правового контексту діяльності Православної церкви в Польщі. Подальші події в цій державі (політика пацифікації і колонізації українців, практика ревіндикації, політика державно-національної асиміляції українців) показали, що автокефалія сприяла збереженню православ'я і навіть поступовій його українізації. Крім того, ця так звана польська автокефалія послужила основою канонічного відродження і становлення Української автокефальної православної церкви в роки другої світової війни під час нацистської окупації України;

- ряд положень «Патріаршого і Синодально -

Канонічного Томосу» яким в 1924 році надано автокефалію Православній церкві в Польщі, рефлексують до сьогоднішнього стану православ'я в Україні, а саме: стверджується, що церковний устрій повинен відповідати державно-адміністративним трансформаціям і лише автокефалія в цих умовах може задовольнити і забезпечити потреби церкви; визначається неканонічність включення у 1686 році Київської митрополії до Московської патріархії, а отже і неправомірність останньої претендувати на роль «Матері-церкви» та з цієї позиції будувати свою церковно-канонічну політику щодо Православної церкви в Україні.

ТЕОРЕТИЧНЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ. Зважаючи на атеїзацію в недалекому минулому досліджень релігійних процесів і малодослідженість питань інституалізації і автокефалії православ'я, проведений комплексний історико-релігієзнавчий аналіз є спробою заповнити той вакуум, який утворився в галузі релігієзнавства, і внеском у подолання ідеологічної заангажованості при відтворенні цілісної історії українського православ'я. Усвідомлений досвід інституалізації церкви в єдину і цілісну структуру в умовах іонаціональної та іновірної держави і практика здобуття Православною церквою в Польщі автокефалії можуть бути використані при вирішенні нинішніх внутрішньоцерковних та міжконфесійних проблем православ'я в Україні. Фактологічний і концептуальний матеріал дисертаційного дослідження може бути використаний в процесі викладання курсів історії України, культурології, релігієзнавства, зокрема, історії православ'я в Україні, церковного права, а також у просвітницькій роботі.

АПРОБАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Головні ідеї дисертації доповідалися автором на конференціях: регіональній науково-практичній конференції «Волинь незабуття» (Рівне, 16.05.1991 р.); II міжнародному «круглому столі» «Історія релігій в Україні»

(Львів, 4-5.05.1992 р.); міжнародній науковій конференції «Релігія і церква в духовному і суспільно-політичному відродженні України» (Київ, 23-24.03.1993 р.); науково-практичній конференції студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів м.Рівного «Діячі науки і культури рідного краю» (Рівне, 23-25.05.1994 р.); VI регіональній науково-практичній конференції «Волинь незабутня. Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України» (Рівне, 5-7.04.1995 р.); міжнародній науковій конференції «Релігія в контексті суспільних і духовних реалій сьогодення» (Київ, 16-18.05.1995 р.); обласній науково-практичній конференції «До 75-річчя проголошення автокефалії у Києві» (Рівне, 12. 10.1996 р.); міжнародній науковій конференції «Українізація православ'я в Україні: стан, проблеми» (Луцьк, 6-7.06.1997 р.).

ВПРОВАДЖЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ здійснювалося у формі наукових публікацій дисертанта, доповідей і повідомлень на наукових конференціях, а також у навчальному процесі Рівненського державного інституту культури. Наслідки дослідження використовувалися при підготовці інформаційно-аналітичних записок для державних органів, в роботі з фондами музеїв Рівненщини та Волині, зокрема, у науково-експозиційній, науково-дослідній і науково-фондовій роботі Рівненського краєзнавчого музею, а також при опрацюванні різних програм для засобів масової комунікації (телебачення, радіо, періодичні видання).

СТРУКТУРА РОБОТИ зумовлена логікою дослідження, що впливає з її мети і основних завдань. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури. Вирішення основних завдань дослідження передбачало насамперед здійснення комплексного аналізу інституційної реформи Православної церкви в умовах відродження Польської держави періоду міжвоєнного двадцятиріччя, визначення особливостей процесу формування

структури і становлення Православної церкви в Польщі як інституції. Саме цьому і присвячений перший розділ дисертаційної роботи. З'ясування особливостей внутрішніх і зовнішніх чинників здобуття автокефалії дало можливість у другому розділі проаналізувати процес творення автокефалії Православною церквою у II Речі Посполитій. Відтворення юридичного статусу, основ власності у третьому розділі дало можливість проаналізувати життєдіяльність Православної церкви в контексті державно-церковних відносин II Речі Посполитої.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ.

У **ВСТУПІ** обґрунтовується актуальність теми дисертації, аналізується ступінь її науково-теоретичного опрацювання, формулюються мета й основні завдання наукового пошуку, визначається наукова новизна дослідження, розкриваються методологічні засади, теоретична основа і науково-практичне значення дисертації.

У **ПЕРШОМУ РОЗДІЛІ** - «Становлення і тенденції інституалізації Православної церкви в Польщі» - з'ясовується стан православ'я в умовах відродження незалежної Польської держави після розвалу Російської імперії, розглядаються особливості процесів інституалізації православ'я в єдину церкву.

У процесі дослідження встановлено, що інституалізація частини Російської православної церкви в окрему церкву в межах Польської держави відбувалася в умовах входження її у конфесійну карту Польщі та боротьби за зверхність між різними угрупованнями її ієрархії та кліру і навколоцерковними політичними об'єднаннями. Очолюваний С.Серебрєнніковим «Православний церковний совет» робив спроби організувати церковне православне життя в Польщі у рамках проросійської політики, зорієнтованої на зросійщення православ'я і його єдиноцілісність з Московською патріархією.

Вивчення церковних документів показало, що єпископ Діонісій за підтримкою «Володимирського Духовного Правління», духовенства і мирян заблокував як неканонічні дії програму діяльності «Православного церковного совета» і спроби провести її через спеціальний зїзд православних парафій. Архієпископ Юрій, який очолив колишніх російських ієрархів, заборонив дію Совета як «надєпархіальної церковної організації».

Грунтуючись на архівних матеріалах, дисертант вважає, що з кінця 1921 року почалася інституалізація частини Російської православної церкви в межах Польської держави в окрему церкву, яку можна іменувати (до кінця 1938 року) «Православна церква в Польщі». Заснування патріархом Російської православної церкви Тихоном польського екзархату (вересень 1921 року) сприяло, всупереч його бажанням, інститууванню православних структур в окрему церкву. Внутрішній устрій Православної церкви в Польщі був розроблений і затверджений на Соборах даної церкви в 1922 році, внаслідок чого все церковне життя набирало автономного характеру в межах схваленого на цих Соборах територіально-адміністративного устрою, який згодом був офіційно визнаний Польською державою. Це дало можливість готувати ґрунт до здобуття майбутньої автокефалії цієї церкви.

Дисертант прийшла до висновку, що з самого початку 20-х років, коли розпочався процес інституалізації Православної церкви в Польщі, в її життєдіяльності був відчутний світський вплив, зокрема, патріотичних українських організацій, який виявився в спробах структурувати у Православну церкву повітові церковні ради. Проте Собор єпископів Православного екзархату в Польщі, зважаючи на негативну реакцію польських державних органів, змушений був відхилити рішення Волинського єпархіального зібрання про утворення повітових церковних рад, мотивуючи це тим, що такі непередбачені канонами церкви і

не існують в жодній помісній православній церкві.

Інституалізації Православної церкви в Польщі сприяла глибинна потреба українського народу в його національній самоідентифікації, що і виявилось в цілому її український кшталт. Найвпливовішою єпархією Православної церкви в Польщі була українська Волинська єпархія, українізації якої сприяло видання українською мовою її офіційного органу «Православна Волинь» і запровадження такої у богослужіння. Волинська єпархія справляла помітний вплив щодо національної самобутності на всі інші єпархії (Поліську, Гродненську, Віленську, Варшавсько-Холмську) Православної церкви в Польщі.

У ДРУГОМУ РОЗДІЛІ - «Внутрішні і зовнішні чинники здобуття автокефалії» - аналізується процес руху до автокефального існування Православної церкви в Польщі. Єпископат церкви, українські церковні діячі та уряд Польщі по-різному уявляли характер автокефалії Православної церкви в Польщі, але всі три сторони обстоювали позицію незалежності її від Московського патріархату. Основні положення, які випливають із дослідження матеріалів цього розділу, полягають у наступному.

По-перше, офіційна Варшава прагнула звести «санітарний кордон» між двома країнами з метою недопущення будь-яких впливів з боку більшовицької Росії. До того ж поставити православ'я у Польщі в міцну залежність від держави, щоб Православна церква не «провокувала» виникнення проблем із національними меншинами, або не поглиблювала русифікаторську діяльність. Польська влада вважала, що нехтування цими двома факторами могло б мати загрозові наслідки для безпеки країни та її інтеграції. Польська державна влада взяла курс на включення Православної церкви як інституції в контекст своєї етноконфесійної і державотворчої політики.

По-друге, українські церковні діячі вважали, що усамостійнення Православної церкви на українських землях під польською владою можливе лише після її виходу з-під влади Московської патріархії та підпорядкування українським національно-церковним органам на чолі з українським єпископатом.

По-третє, умовою для надання автокефалії Православній церкві в Польщі, за визначенням Московської патріархії, могла б бути тільки державна нація, тобто «коли б польський народ, що недавно здобув незалежність, був православним та просив для себе, то ми б йому не одмовили». Отже, Московський патріархат зігнував волю більшості православних ієрархів цієї частини до утворення помісної церкви в Польщі й готовий був надати автокефалію Православній церкві в Польщі лише при умові її виключно польської моноетноконфесійної структури, що не могло статися, оскільки в національному складі православних в Польщі самі поляки були в абсолютній меншості (загальна чисельність їх складала менше одного відсотка). Московські вимоги щодо умов автокефалії на ґрунті етнічної визначеності нації, що здобула незалежність, були явно спрямовані проти надання автокефалії саме церкві, яка мала українську більшість і українську самовизначеність.

Основний висновок дослідження в даному розділі полягає в наступному. Ієрархи Православної церкви в Польщі питання своєї автокефалії в першу чергу адресували Російській православній церкві, в юрисдикції якої перебували. Оскільки не отримали від неї згоди, вирішили, що Московська патріархія не може виступати в ролі судді вищої інстанції, адже вона є лише частиною Вселенської церкви. Уряд Польщі питання автокефалії Православної церкви не вирішував методом диктату: він натомість звернувся до Собору єпископів з пропозицією, яка засвідчувала, що держава хоче бачити Православну церкву незалежною від православних центрів в інших країнах,

демонструючи при цьому шанобливе ставлення до церковно-канонічних принципів здобуття автокефалії.

У «Патріаршому і Синодально-Канонічному Томосі Вселенської Константинопольської патріархії, від 13 листопада 1924 року, про визнання Православної церкви в Польщі автокефальною» є ряд положень, які обґрунтовують закономірність і кононічність надання автокефалії Православній церкві в Польщі:

а) Вселенський Патріарший Престол благословляє і утврджує автокефальний устрій, вважаючи, що в нових обставинах державно-політичного життя лише такий устрій може задовольнити і забезпечити її потреби;

б) устрій церковних справ повинен відповідати політичним і громадським формам, державно-адміністративним трансформаціям;

в) надання автокефалії Православній церкві в Польщі розглянуто під кутом незаперечного історичного факту, а саме: «що перше відокремлення від нашого престолу (Константинопольської патріархії - Л.Г.) Київської митрополії і залежних від неї митрополій Литви та Польщі з прилученням до Московської церкви наступило не за приписами канонічних правил, а також не дотримано того всього, що було встановлено відносно повної церковної автономії Київського митрополита, який носив титул Екзарха Вселенського Собору»;

г) по суті, останнє положення «Томосу» ставило під сумнів правомірність посягань Московської церкви та її патріарха на канонічну залежність від неї Київської митрополії та її частини Православної церкви в Польщі, оскільки саме включення в 1686 році Київської митрополії в Московську патріархію ідентифікувалось як таке, що відбулося «не за приписами канонічних правил»;

д) отже, в ім'я торжества історичної справедливості й

дотримання православної каноніки нинішній Московський патріархат повинен був би визнати факт канонічної неправомірності як приєднання, так і пізнішої ліквідації Київської митрополії.

Дисертант вважає, що з сучасних позицій можна оцінювати лише як позитивний фактор автокефалію Православної церкви в Польщі, оскільки вона: по-перше, унормувала і гарантувала в цій суто католицькій країні існування Православної церкви, переважаючи більшість віруючих якої становили українці; по-друге, автокефалія відіграла позитивну роль не тільки у збереженні, але й розбудові Православної церкви в умовах державної політики національної та національно-державної асиміляції православних українців, білорусів і таке інше; по-третє, помісна Православна церква в Польщі періоду міжвоєнного двадцятиріччя склала церковно-канонічну основу життєдіяльності Української автокефальної православної церкви в роки другої світової війни.

У ТРЕТЬОМУ РОЗДІЛІ - «Православ'я в контексті державно-церковних відносин II Речі Посполитої» - простежується процес унормування державно-церковних відносин. Автор розглядає ставлення офіційної Польщі до Православної церкви крізь призму політики кількох польських урядів стосовно національних меншостей взагалі.

У першому параграфі - «Юридичний статус Православної церкви» - розглядаються особливості законодавчих основ розбудови Православної церкви в Польщі.

Тут акцентується увага на правових передумовах і конституційних гарантіях. З відновленням Польщі як держави на початку 20 сторіччя основу для рівноправного співіснування в країні громадян всіх національностей і віровизнань визначили передусім міжнародні акти-договори (Версальський - від 28 червня 1919 р. і Ризький - від 18 березня 1921 р.). Поряд із правами громадян Конституція (1921 р.) 113 статтею визначила

широкий спектр прав для існування церков в цілому: кожне релігійне об'єднання, визнане державою, мало право соборно і публічно відправляти богослужіння, вести свої внутрішні справи, володіти і розпоряджатися рухомим і нерухомим майном, користуватися своїми установами та капіталами для наукових, благодійних і релігійних цілей. Так, Православна церква (як й інші церкви) мала право самостійно вести свої внутрішні справи згідно з власними законами, які не суперечили б законам II Речі Посполитої. Відповідно до 115 статті Конституції власні (внутрішні) закони церков релігійних меншин передбачалися до розгляду з метою їх визнання державою. Православна церква в Польщі могла сподіватися на повноцінне врегулювання державно-церковних відносин (тобто підписання Зовнішнього Статуту) у випадку ухвали державними чинниками «Положення про внутрішній канонічний устрій». Проте впродовж міжвоєнного двадцятиріччя виразно простежується політична лінія, спрямована на стримування процесу відпрацювання основ юридичного статусу Православної церкви в Польщі.

Досліджуючи період 1921-1926 років, дисертант прийшла до висновку, що він був ознаменований форсованою полонізацією і денационалізацією православного населення в Польщі. Проводячи в життя концепцію національної асиміляції, польська партія ендеків прагнула поставити Православну церкву в такі правові рамки, щоб з найбільшою впевненістю здійснювати свою політику стосовно православних національних меншостей.

Практичним втіленням політики держави щодо Православної церкви стало видання у формі збору постанов і наказів міністерського розпорядження «Тимчасових приписів про відношення уряду до православної церкви в Польщі» (1922 р.). Тимчасові приписи не тільки не задовольнили життєвих потреб, але й обмежили права Православної церкви. Адже впродовж періоду з 1921-1938 років у законодавчому порядку

не було врегульовано питання юридичного статусу Православної церкви в умовах II Речі Посполитої.

В параграфі звертається увага на особливості державно-церковних відносин в Польщі й місця та ролі в них Православної церкви. Досягнувши свого автокефального існування, Православна церква зайняла цілеспрямовану позицію в питаннях унормування правових основ державно-церковних відносин. Цю позицію наполегливо проводив, зокрема її Синод, відстоюючи перед найвищими органами державної влади Польщі міжвоєнного двадцятиріччя невід'ємне право цієї конфесії на цивілізоване існування в суспільстві.

Політику місцевих адміністративних органів влади у період з кінця 1926 року можна оцінювати як таку, що міняє вектор у ставленні офіційної влади до православ'я, на його ослаблення з середини різними засобами. Зокрема й через роздмухування міжнаціональних суперечностей і непорозумінь, а також підриву престижу духовенства серед вірних. Характерним було те, що політичні маніпуляції урядовців на національних почуттях українців церкви, з одного боку, підсилювали необхідність збереження самотності українців в умовах офіційної політики державно-національної асиміляції, а з другого - загострювали внутрішні протистояння у Православній церкві між різними спрямуваннями і цим самим посилювали внутрішньоцерковний конфлікт. Автор вважає, що офіційні кола сприяли посиленню внутрішньоцерковного конфлікту, який впродовж багатьох років використовували для відмови у підписанні Зовнішнього Статуту, мотивуючи відсутністю внутрішньої консолідації православних.

Досліджуючи процес унормування державно-церковних відносин, дисертант встановила, що польські урядовці зовнішню неврегульованість Православної церкви в державі ставили у залежність від внутрішньої дисконсолідації (конфлікти, протистояння, суперечності, некерованість процесів), а також

відсутності Положення про внутрішній канонічний устрій і, навпаки. Відповідно єдиним виходом із ситуації міг бути Помісний Собор. Врешті, коли польський уряд дав згоду на скликання Собору, перед православними ієрархами він поставив ряд вимог:

- 1) щоб Православна церква визнала зверхність світської влади над духовною;
- 2) тільки президент держави має право дозволити проведення Помісного Собору;
- 3) під час роботи передсоборних засідань і Собору обов'язкова присутність представників польського уряду;
- 4) церковна влада повинна надати Православній церкві характер польської.

Незважаючи на те, що Православна церква прийняла висунуті їй умови, з часу офіційного дозволу президента Польщі на скликання Собору (30 травня 1930 р.) форум так і не відбувся до кінця 30-х років.

Отже, з цього дисертант зробила такий висновок. Неврегульованість правових основ існування Православної церкви в Польщі сприяла не тільки міжконфесійним непорозумінням, міжнаціональному конфлікту в середині самої церкви, а й ослабленню її як інституції в цілому. Офіційна ж влада негаразди у державно-церковних відносинах пояснювала внутрішньоцерковними конфліктами на основі міжнаціональних суперечностей.

У другому параграфі - «Основи власності Православної церкви» - розглядаються причини непорозумінь даної інституції з урядом Польщі у питаннях власності, матеріального забезпечення єпископату і кліру, міжконфесійних конфліктів з майнових питань.

Дослідження архівних матеріалів, зокрема судових документів, показало, що підґрунтя непорозумінь з питань власності Православної церкви в Польщі закладені ще першою

світовою війною, коли православні Холмщини, Підляшшя, Волині і Полісся зазнали величезних втрат, в тому числі культових мистецько-культурних цінностей. Крім того, з цих етнічних українських земель насильно вивезено в червні-липні 1915 року у глиб Російської імперії 300 тисяч православного українського населення. Було вивезено й церковне начиння, духовні бібліотеки, друкарню і семінарію, церковно-археологічний музей і інше, що пізніше назад повністю не було повернуто. Залишені ж православними спорожні храми ще до повернення етнічних українців (1918-1920) були частково поруйнованими, замкненими чи переробленими на католицькі костели. У 1918 році православні де факто залишилися без власності, хоча де юре й не були її позбавлені. «Прийомом» православних церков займалися різні структури: Підляський ординарій Пшездецький 11 грудня 1918 року видав розпорядження з питань святинь і поунійного майна, в якому наказував ксьондзам повернути насильно свого часу закриті, царським указом і «навернені» у православні греко- чи римо-католицькі костели; прем'єр Морачевський і міністр внутрішніх справ Тугут 16 грудня 1918 року видали декрет, згідно з яким майно Православної церкви, яке виявилось незахопленим католиками, було секвестровано. З прийняттям Конституції (1921), яка гарантувала всім релігійним громадам право власності і виключала втручання світської влади у внутрішні справи церков, декрет ніби втратив силу. Проте 9 липня 1921 року з'явився новий документ, згідно з яким дія попереднього (16 грудня 1918) поширювалася на всі території, що на підставі Ризького мирного договору ввійшли до складу Польщі. Крім того, вже після прийняття Конституції 1921 року, чиновники із місць надсилали у Варшаву пропозиції про потребу в православних храмах. У цих пропозиціях явно простежується тенденція до подальшого кількісного зменшення православних церков. Так, у Волинському, Поліському і Люблінському воеводствах урядовці із наявних у 1923 році 1566 православних

культових споруд пропонували до використання православними тільки 544, що від загального числа складало трохи більше 35 відсотків.

Надзвичайно великих втрат зазнала Православна церква в Польщі у червні-липні 1938 року. Тоді впродовж двох місяців «тільки на Підляшші і Холмщині було знищено 112 церков». Питання ревіндикації та руйнування православних культових споруд неодноразово розглядалися в парламенті Польщі, однак залишалися відкритими аж до 1938 року.

Незадовільний стан речей стосовно власності Православної церкви, забезпечення священослужителів посилювала відсутність документу (Зовнішнього Статуту), регламентуючого юридичний статус Православної церкви як інституції в II Речі Посполитій.

У третьому параграфі - «Правовий контекст діяльності Православної церкви» - розглядається завершення правового унормування відносин між Православною церквою і Польською державою.

У параграфі робиться компаративний аналіз двох важливих документів, які сприяли унормуванню положення Православної церкви в Польщі. Це - Внутрішній Статут Православної церкви і Декрет президента Польщі. На основі Декрету президента Польщі про відношення держави до Польської автокефальної православної церкви (від 18 листопада 1938 р.) Рада міністрів 10 грудня того ж року видала розпорядження про визнання Внутрішнього Статуту Православної церкви. У документі вказувалося, що Рада міністрів «визнає доданий до нинішнього розпорядження Внутрішній Статут» разом з іншими додатками, «складений правовою репрезентацією цієї церкви». Виконання розпорядження Ради міністрів було доручено міністрові віровизнань і освіти і ставало чинним з дня оголошення (10 грудня, 1938 року).

У загальних засадах Внутрішнього Статуту Православної церкви йшлося, що «свята Польська Автокефальна Православна Церква... є незалежною від будь-якої позакрайової духовної чи світської влади», використовує у своєму внутрішньому житті повну свободу управління «в межах державного законодавства і зокрема Декрету про відношення держави до Польської автокефальної православної церкви».

Держава взяла на своє утримання навчальні заклади, в яких здобували освіту кандидати до майбутнього духовного сану. Це були Православний богословський факультет університету імені Ю.Пілсудського у Варшаві, а також Державний православний богословський ліцей. Питання Статуту цього ліцею, програми, навчання і умови прийому на навчання були віднесені до компетенції міністра віровизнань і освіти. Державний контроль проявлявся й у тому, що міністр віровизнань і освіти особисто призначав директора ліцею і формував викладацько-професорський склад.

Декретом були врегульовані питання навчання релігії в школах, військового душпастирства, ведення священниками актів цивільного стану, питання рухомого і нерухомого майна Православної церкви, заробітної плати і пенсійного забезпечення священо- і церковнослужителів. Польська автокефальна Православна церква в цілому як інституція, а також її єпископства, монастирі, приходи були визнані юридичними особами, які отримали право набувати, володіти, управляти і збувати рухоме і нерухоме майно згідно з державним законодавством.

Отже, процес унормування державно-церковних відносин на правовій основі, що розпочався ще на початку 20-х років, завершився майже через 20 років.

У ВИСНОВКАХ дисертації підводиться підсумок дослідження, даються відповідні оцінки. Головною з них є сам факт здобуття автокефалії Православною церквою в Польщі,

яке відбулося в напружених стосунках з так званою «Церквою-матір'ю» - Московською патріархією, яка не бажала відпустити від себе цю колишню частину своєї церкви. Історичний прецедент здобуття даної автокефалії повчальний і корисний як певний досвід в сучасних умовах, коли йдеться про здобуття канонічної автокефалії Православною церквою в незалежній Україні. Тим більше, що ця «польська» автокефалія, до якої зневажливо ставилася Московська патріархія протягом 25 років до її визнання в 1948 році, по суті, послужила канонічною основою існування Української автокефальної православної церкви на західноукраїнських землях в роки другої світової війни і сприяла відновленню Української автокефальної православної церкви в Києві і східних областях України в 1941-1944 роках після того, як вона була скасована і зруйнована в 30-х роках.

Надання автокефалії Православній церкві в Польщі розглянуто під кутом незаперечного історичного факту зафіксованого в Томосі Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 року про визнання Православної церкви в Польщі автокефальною, а саме: відокремлення Київської митрополії від Константинопольської патріархії і її приєднання до Московської патріархії в 1686 році, що фактично означало ліквідацію Київської митрополії, відбулося не за приписами церковного канонічного права.

Здобуття автокефалії та інституалізація Православної церкви в Польщі, що відбулися в 20-30-х роках, мають важливе значення для буття цієї церкви в сучасній Польщі: наповнення реальним змістом її юридичної суб'єктивності, задоволення майнових справ, збереження національної тотожності українців.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНІ В ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА.

1. Галуха Любов. Польська автокефалія: погляд крізь десятиліття. //Людина і світ. 1997. - № 2 (0,5 др. а.).
2. Галуха Л. Православ'я на західноукраїнських землях між двома світовими війнами. // Релігія в Україні. Дослідження. Матеріали. - Львів, 1994 (0,5 др.а.).
3. Галуха Л.Ю. Томос про визнання автокефалії. // Наукові записки. Випуск 1. - Рівне, 1996 (0,5 др.а.).
4. «Польська православна церква» та інші терміни і статті. //Релігієзнавчий словник. - К., 1996 (0,2 др.а.).
5. Галуха Л. Український рух в духовних школах автокефальної Православної церкви в Польщі. // Діячі науки і культури рідного краю. - Рівне, 1994 (0,3 др.а.).
6. Галуха Любов. Автокефалія: минуле рефлексує в сучасне. //Віче. - К., 1997. - № 9 (0,75 др.а.).

АННОТАЦИЯ.

Галуха Л.Ю. Особенности автокефалии и институализации Православной церкви в Польше (1918-1939).

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 09.00.11 - религиоведение. Институт философии Национальной Академии наук Украины. Киев, 1997.

Защищается рукопись. В диссертации исследуются особенности достижения автокефалии и институализационного становления Православной церкви в Польше в междувоенный период (1918-1939), анализируются внутренние и внешние факторы этих процессов, прослеживается их динамика в контексте государственно-церковных отношений.

SUMMARY

Galukha L.Yu. The Peculiarities of the Autocephalic Church and the Institutionalization of the Orthodox Church in Poland (1918-1939).

The dissertation for the Degree of Candidate of History (speciality is 09.00.11 - religious studies). Institute of Philosophy of the Ukrainian National Academy of Sciences. - Kyiv, 1997.

The manuscript is defended. The peculiarities of the autocephalic status attaining and the institutionalization of the Orthodox Church in Poland in the period between two wars (1918-1939) are investigated. The internal and external factors of these processes are analyzed and the dynamics of these factors are studied in the context of state - church relations.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: автокефалія, інституалізація, Томос, державно-церковні відносини, асиміляція, національні відносини.

Ав 38.335

Здано до набору 22.07.97 р. Підписано до друку 25.07.97 р.
Формат 60x84^{1/16}. Папір писальний. Гарнітура Times ET.
Офсетний друк. Ум. друк. арк. 1,4. Тираж 100. Зам. 2381.
Віддруковано у ВАТ "Рівненська друкарня". 266027 м. Рівне,
вул. Київська, 10.